

Kökenbilim (Etimoloji) Sözlüğü ve Türkçenin Kökenbilim Sözlükleri

Emine Yılmaz
Hacettepe Üniversitesi

*K*ökenbilim en basit tanımıyla sözlerin kökenini araştırır ve bunu yaparken temel birkaç yöntemden yararlanır: Eski metinlerde bulunan ve diyalektler arasında çeşitlenme gösteren sözlerin anlam ve biçimleri bu sözlerin geçmişlerine kılavuzluk yapar; akraba dillerin sistemli karşılaştırmaları sözlerin en eski biçimlerinin tasarlanmasını (rekonstrüksiyon) sağlar; dillerde yaygın olarak görülen anlamsal değişme tipleriyle yapılacak karşılaştırmalar, özel bir anlamsal değişim için de kanıt oluşturur.

Bir dilin bütün söz varlığına yönelik bu tip araştırmaların sonuçlarını taşıyan bir kökenbilim sözlüğünün ne tür *bilgiler* içermesi gerektiği konusunda öne sürülen görüşler şöyle özetlenebilir: Böyle bir sözlük ilgili dile ait bütün sözlerin kökenlerini açıklamalı ve yapılarını çözümleyebilmelidir; görüldükleri en eski metinden başlayarak tüm verileri kronolojik sırayla göstermelidir; her sözcüğün, akraba dillerdeki köktaşlarını da almalı ve karşılaştırma yöntemiyle ana biçimi yeneden kurmalıdır; alıntı sözcükleri de değerlendirmeli, alındıkları dilleri ve dönemi, giriş yollarını (ticaret, politik etki, din, edebiyat vb.) belirtmelidir; alınanlar kadar verilen sözcükleri de göstermelidir; anlamlandırmaları net olmalı, gerektiğinde resim içermelidir; tartışmalı sözcükler için bütün görüşlere yer vermelidir; sıralamada işlevin esas alındığı bir ekler dizini bulundurmalıdır.

İyi bir kökenbilim sözlüğünün nasıl *düzenlenmesi* gerektiği ise bundan biraz daha tartışmalı bir konudur. Madde başlarının nasıl düzenlenmesi gerektiği, ana bi-

Kökenbilim (Etimoloji) Sözlüğü ve Türkçenin Kökenbilim Sözlükleri

Emine Yılmaz
Hacettepe Üniversitesi

*K*ökenbilim en basit tanımıyla sözlerin kökenini araştırır ve bunu yaparken temel birkaç yöntemden yararlanır: Eski metinlerde bulunan ve diyalektler arasında çeşitlenme gösteren sözlerin anlam ve biçimleri bu sözlerin geçmişlerine kılavuzluk yapar; akraba dillerin sistemli karşılaştırmaları sözlerin en eski biçimlerinin tasarlanmasını (rekonstrüksiyon) sağlar; dillerde yaygın olarak görülen anlamsal değişme tipleriyle yapılacak karşılaştırmalar, özel bir anlamsal değişim için de kanıt oluşturur.

Bir dilin bütün söz varlığına yönelik bu tip araştırmaların sonuçlarını taşıyan bir kökenbilim sözlüğünün ne tür *bilgiler* içermesi gerektiği konusunda öne sürülen görüşler şöyle özetlenebilir: Böyle bir sözlük ilgili dile ait bütün sözlerin kökenlerini açıklamalı ve yapılarını çözümleyebilmelidir; görüldükleri en eski metinden başlayarak tüm verileri kronolojik sırayla göstermelidir; her sözcüğün, akraba dillerdeki köktaşlarını da almalı ve karşılaştırma yöntemiyle ana biçimi yeniden kurmalıdır; alıntı sözcükleri de değerlendirmeli, alındıkları dilleri ve dönemi, giriş yollarını (ticaret, politik etki, din, edebiyat vb.) belirtmelidir; alınanlar kadar verilen sözcükleri de göstermelidir; anlamlandırmaları net olmalı, gerektiğinde resim içermelidir; tartışmalı sözcükler için bütün görüşlere yer vermelidir; sıralamada işlevin esas alındığı bir ekler dizini bulundurmalıdır.

İyi bir kökenbilim sözlüğünün nasıl *düzenlenmesi* gerektiği ise bundan biraz daha tartışmalı bir konudur. Madde başlarının nasıl düzenlenmesi gerektiği, ana bi-

çimin yeniden kurulmasında hangi verilerin önemli olduğu, hangi çevriyazı dizgesinin seçilmesi gerektiği, sözlüğün bir dil ailesinin art ve eş zamanlı durumunu mu, belli bir dili ve/veya dönemi mi, bir dilin herhangi bir anlam alanını mı içerdiği gibi pek çok değişke bu tür sözlükleri birbirinden farklılaştırır. Konuya Türkçenin kökenbilim sözlükleri açısından bakıldığında ise neredeyse sözlük sayısı kadar yöntemden söz etmenin mümkün olduğu söylenebilir. Türkçenin yayılmış olduğu coğrafi alanın genişliği ve Türkçeyle ilgili araştırma ve yayınların büyük ölçüde Almanya, Macaristan ve eski SSCB gibi yabancı ülkelerde ve dillerde yapılmış olması da Türkçenin kökenbilim sözlüğü çalışmaları için özel bir sorun oluşturur.

G. Doerfer, Räsänen'in sözlüğünün yayını nedeniyle kaleme aldığı bir yazıda (1984), Türkçenin ideal bir kökenbilim sözlüğünün nasıl olması gerektiğini tartışır. Öncelikle madde başları sorununa değinir ve ideal olanın Ana Türkçe biçiminin seçilip (örneğin “yedi” için **dētē*), tarihi ve modern tüm biçimlerin hem bu ana biçimin yanına sıralanması hem de alfabetik sıradaki yerlerinde bulunması (Türkçe *yedi*, Yakutça *sette* vb.) olduğunu söyler. Ama bunun, sözlüğün hacmini çok artıracaklarını da belirten Doerfer, daha pratik bir yöntem olarak, tek tek Türkçe biçimlerin kronolojik olarak sıralanmasını ve tasarlanmış ana biçimin en sona eklenmesini önerir. Ana Türkçe biçimin kurulmasında ise Türkçe içinden Eski Türkçe, Halaçça ve Çuvaşçanın, Türkçe dışından da Moğolcanın çoğu defa yeterli olduğunu öne sürer. Doerfer, özellikle ünlülerin belirlenmesi konusunda Arap alfabesi dışındaki alfabelerle yazılmış metinlere daha çok başvurulması gerektiğini, çevirilerin yalnız tanınmış bir dilde değil, Alman, İngiliz, Fransız, Rus ve Türk dillerinde de yapılmasının önemli olduğunu, eylemlerin istemlerinin (valenz) Türk dilleri arasında büyük farklılıklar göstermesi nedeniyle özellikle eylem çekimi konusunda geniş bilgi verilmesi gerektiğini de vurgular.

Tekin, yukarıda sıralanan türden bir kökenbilim sözlüğünün ancak Özbekçe, Türkçe gibi yazılı edebiyatları olan Türk dilleri için hazırlanabileceğini, diğer durumlarda sözlerin yapıları açıklansa bile çoğu durumda ilk ne zaman ortaya çıktıklarının belirlenemeyeceğini söyler. Aynı şekilde alıntılar da belirlense bile, verici dilin hangi diyalektinden ve ne zaman alınmış olduğunun anlaşılamayacağını belirtir (1976: 274).

Türk dillerinin, Á. Vámbéry'nin 1877'deki sözlüğüyle başlayan kökenbilim sözlüğü çalışmalarının 130 yıllık serüveni içinde, ideal olana ulaşılması şimdilik çok uzak görünse de, çok sayıda ve türde deneme ortaya konulmuştur. Yukarıda söz edilmiş olan *içerik* ve *yöntem/düzenleniş* özellikleri dikkate alındığında, bu denemelerin aynı kefiye konulamayacağı ama tasnifinin de bir o kadar zor olduğu görülür. Yine de aşağıda, bu denemelerin en belirgin özellikleri öne çıkarılarak, *Türkçenin kökenbilim sözlüğü tarihi* ve sözlük niteliğindeki diğer çalışmalar konusunda toplu bir kaynak oluşturulmaya çalışılmıştır.

A. Türk Dillerinin Tümüne Yönelik Kökenbilim Sözlükleri

Kökenbilim sözlüklerinin bir bölümü bütün Türk dillerinin söz varlığını ele alma amacıyla hazırlanmış olsalar da ilk denemeler gerekli ön çalışmaların olmayışı, Türk dili araştırmalarının yeterince ilerlememiş olması nedeniyle zayıf kalmıştır. Sevortyan'ınki gibi görece daha yeni kimi sözlükler ise hem *art zamanlı* hem *karşılaştırmalı* hem de *kökenbilimsel* olma özelliklerini bir arada taşıyorlar. Bu özelliklerin tümünü taşıyan bir çalışma olma iddiasındaki Eren sözlüğünün de ne yazık ki söz varlığı son derece sınırlıdır.

Kronolojik sırayı izlersek, burada ilk sözü edilmesi gereken, Á. Vámbéry'nin *Türk-Tatar Dillerinin Etimolojik Sözlüğü* adıyla çevirebileceğimiz sözlüğüdür. 1877'de Macarca olarak yayımlanmış (*A török-tatár nyelvek etymologiai szótára*, NyK 13: 249-483), 1878'de Almanca baskısı yapılmıştır: H. Vámbéry, *Ety-mologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen*, Leipzig. Şimdilik son baskısı ise 1972'de Osnabrück'te yapılan tıpkıbasıdır.

Henüz eski ve yeni Türk dilleri ile ilgili bilimsel çalışmalar başlamadığı, W. Radloff'un diyalektoloji örneklerinin yalnız ilk bölümü yayımlandığı, Eski Türk Yazıtları ve *Divanü Lügâti't-Türk* bulunmadığı, bazı Türk dillerinin varlığı henüz bilinmediği ve bilinenler üzerindeki çalışmalar da çok az olduğu için, Vámbéry sözlüğünün kaynakları son derece yetersizdir ve az sayıda Türk dilinden malzeme içerir: Uygurca, Çağatayca, Osmanlıca, Kazan Tatarcası, Azeri, Türkmenice, Altayca, Yakutça, Çuvaşça. Kökenbilim önerilerinin zayıflığı da dikkate alındığında, sözlüğün bugün ancak tarihi değerinden söz edilebilir.

Alandaki ilk denemelerden biri olan W. Radloff sözlüğü (*Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte I, II, III, IV*, Sanktpeterburg 1893-1911. [1960 Gravenhage]), eski SSCB sınırları içindeki Türk dil ve diyalektlerine ait söz varlığını içerir. Kökenbilimsel olmaktan çok karşılaştırmalıdır ve erken bir sözlük olmanın bilinen eksikliklerini taşır.

M. Räsänen'in *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen* (Helsinki 1969) adlı sözlüğü, Türk dillerinin ilk bilimsel kökenbilim sözlüğü sayılsa da Türk dilleri araştırmaları yeterince ilerlememiş olduğu için ihtiyaca çok da cevap verecek durumda değildir. Henüz Türkçenin karşılaştırmalı dilbilgisi yazılmamıştır, Halaçça gibi yeni bulunan diller ve Salarca gibi yazı dili olmayan varyantlar yeterince araştırılmamıştır. Ağız sözlükleri yoktur.

Räsänen'in sözlüğünün düzenlenişi ile ilgili temel sorun madde başlarının belli bir dönem veya dile göre dizilmemiş olmasıdır. Hem yeni, hem de eski biçimler madde başı olabilir. Yazar çoğu durumda bulabildiği en eski biçimi madde başı olarak kullanmış, zaman zaman da mevcut biçimleri kullanarak rekonstrüksiyon yapmıştır. Bu durumda madde başı kelime tahmin edilemeyeceği için sözlüğün kullanımı ancak 1971'de I. Kecskeméti tarafından yayımlanmış olan diziniyle mümkün olabilmektedir.

G. Doerfer, bu sözlüğü tanıttığı ve bir kökenbilim sözlüğünün nasıl olması gerektiğini tartıştığı yazısında (1984), madde başları sorunu dışında, kökenbilimsel bir sözlükte Çuvaşça, Halaçça ve Moğolcaya daha fazla başvurulması, kaynakların kronolojik olarak verilmesi, ekler dizini bulunması ve bütün görüşlerin tartışılması gerektiğini de belirtmiştir.

E. V. Sevortyan'ın *Etimologičeskiy slovar' tyurkskix yazıkov*, (I. 1974, II. 1978, III. 1980, IV. 1989, V. 1997, Moskva) adlı sözlüğü Türkçeye *Türk Dillerinin Etimolojik Sözlüğü* olarak çevrilebilse de, aslında kökenbilimsel olmaktan çok karşılaştırmalı olarak nitelenebilir. Madde başı olan kelimeler genelde Türkmencedir ve ana biçimler verilmez. Sözlük malzeme açısından zengin, kökenbilim açısından zayıftır.

I. cilt ünlüleri; II. cilt *b*; III. cilt *v*, *g*, *d*; IV. cilt *c*, *j*, *y* ve V. cilt *k*, *q* (*ke*, *ki*, *kö*, *kü*) ve VI. cilt *q* (*ki*, *ko*, *ku*) harflerini içerecek biçimde düzenlenmiş olan sözlüğün son iki cildi *l*, *s* ve *t*, *ş* olarak tasarlanmıştır. Sevortyan tarafından çıkarılmaya başlanmışsa da, yayını, ölümünden sonra Levitskaya başkanlığındaki bir ekip tarafından gerçekleştirilmektedir. T. Tekin ilk cilt için ayrıntılı bir tanıtma yazmış ve kimi maddelere katkıda bulunmuştur (1976).

Hasan Eren'in çok uzun bir hazırlık döneminden sonra nihayet 1999'da yayımlanmış olduğu *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* (Ankara) ise birkaç özelliğiyle benzerlerinden ayrılır. Öncelikle adı *Türk Dillerinin...* değil *Türk Dilinin...*dir. Ama Eren'in bu başlıkla, sözlüğün sadece Türkiye Türkçesinin kökenbilim sözlüğü olduğunu ifade etmek istemediğini giriş bölümünden anlayabiliyoruz. Eren, Türk dillerinin aslında “diyalekt” olduğunu düşündüğü için (xxiii) çoğul ifade kullanmaya gerek görmemiştir. Eren yine de madde başları için sadece Türkiye Türkçesi verileri ve bundan da fazla Türkiye Türkçesine girmiş alıntılar seçmiştir. Kendi ifadesiyle “sözlükte Türkçede kullanılan eski ve yeni sözler yer almıştır. Bunlardan başka, yerel ağızlarda yaşayan sözler değerlendirilmiştir.” (xxiii). Türkçenin vermiş olduğu kelimeler de sözlüğün kapsamı içindedir.

Eren, Türk dillerinin aslında “diyalekt” oldukları görüşünden yola çıktığı için, maddelerde belli başlı eski verileri saymakla yetindiğini, tümünü vermeye gerek duymadığını da belirtir (xxiii). Eren, yöntem olarak, bu verilerin sıralanmasından sonra sözlerin kökenleri üzerinde durmuş, daha önceki açıklamaları da değerlendirmiştir. Sözcüklerin kökenleri büyük ölçüde açıklanmıştır. Madde sonlarında sözcüklerle ilgili temel kaynaklar sıralanmıştır.

Çok yeni bir çalışma da E. R. Tenişev'in 1984-1988 yılları arasında *Fonetika, Sintaksis ve Morfologiya* bölümleri yayımlanmış olan *Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurkskix yazıkov* (Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri) adlı eserinin son cildi olan *Leksika*'dır (IV, *Leksika*, 2001, Moskva). Türk dillerinin bütün söz varlığını değil, 1000 kadar ortak Türkçe kelimeyi inceleyen bu sözlükte kelimeler anlam gruplarına ayrılarak verilmiştir. Madde başları tasar-

lanmış biçimlerden oluşmakta, devamında da kelimeyle ilgili diğer veriler sıralanmaktadır. Sonda sözlüğün kullanımını kolaylaştıran bir de dizin bulunuyor.

Sözlükle ilgili olarak H. Eren'in ayrıntılı bir değerlendirme yazısı bulunmaktadır (2006).

B. Tarihi-Dönemsel Kökenbilim Sözlükleri

Kökenbilimsel olmakla birlikte kimi sözlükler yalnız Eski ve/veya Orta Türkçenin söz varlığını temel almış ve madde başları buna göre düzenlenmiştir. *Dede Korkut*, *Süheyl ü Nev-bahâr* gibi döneme ait bir eserin söz varlığına yönelik köken çalışmaları da yine bu bölümde değerlendirilmiştir.

Drevnetyurskiy Slovar' (Eski Türkçenin Sözlüğü, V. M. Nadelyayev, D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. M. Şerbak, Akademiya Nauk, SSSR, Leningrad 1969), Runik metinleri, Uygurca yazmaları ve Orta Türkçe dil verilerini içeren ilk önemli çalışmadır. Karşılaştırmalı bir sözlük sayılmasa ve adında kökenbilim geçmese de sözcüklerin kökenlerini gösterdiği için bir kökenbilim sözlüğü sayılabilir. Aynı dönemde yayımlanmış olan Clauson sözlüğünden daha zengin bir malzemeye dayalıdır.

Sir G. Clauson'un, 13. yüzyıl öncesinin söz varlığını içine alan *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* (Oxford 1972) adlı sözlüğü esas olarak Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi söz varlığını içermekteyse de gerektiğinde daha sonraki dönemlerin söz varlığına da başvurulmuştur. Clauson sözlüğünü diğerlerinden ayıran en belirgin özellik madde başlarının alfabetik dizilmesi olmasıdır (T. Tekin bunu “kusur” olarak niteler, 1976: 275). Sözlük kelimeleri, ünsüzlerin ötümlü biçimlerini gösteren büyük harflerin altında sıralar; eğer kelime ünlüyle başlıyorsa bu ilk ünlü gösterilir ve ünlü ile başlayan kelimeler sözlüğün başında yer alır. Örneğin *a:t* “isim”, *at* “beygir”, *e:d* “mal, mülk”, *et* “et”, *o:t* “ateş”, *ot* “ot” vb. gibi kelimeler *AD* altında, *bunça*, *bonçuk* gibi kelimeler de *BNC* altında sıralanmıştır.

Clauson'da madde başlarını, sözlerin belirlenebilmiş olan en eski biçimleri oluşturur. Yani tasarlama yoluyla, sözcüğün metinlerde bulunmayan en eski biçiminin kurulması yoluna pek başvurulmamıştır. Aynı kökten türemiş gövdeler aynı madde başları olarak alınmıştır.

Clauson, o dönem metinlerinde bulunan ve Türkçeleşmemiş sayılan alıntılara pek yer vermemiştir. Bu nedenle Arapça, Farsça, Sanskritçe, Sogdca, Çince kökenli sözcüklere pek rastlanmaz. Zengin bir kaynakçaya sahip olan sözlüğün başında yapım eklerini gösteren dizinler bulunmaktadır.

Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon (I, II, Wiesbaden 1991) ise adından da anlaşılacağı gibi gerçekte Eski Türkçedeki söz yapımını incelemek amacıyla hazırlanmıştır. M. Erdal'ın, ilki ad, ikincisi de eylem türetimini inceleyen bu iki ciltlik çalışması, Eski Türkçedeki söz yapımını

ortaya koyarken pek çok yeni köken açıklamasına da yer vermiş olduğu için kökenbilimsel sözlükler arasında değerlendirilebilir.

T. Tekin'in bu çalışma üzerine yayımlanmış olduğu iki geniş tanıtma da ("Old Turkic Word Formation Üzerine Notlar", *DA* 1993: 201-208; "Notes on Old Turkic Word Formation", *CAJ* 38, 1994: 244-281) aslında 130 maddelik katkıyla küçük bir kökenbilimsel sözlük boyutundadır.

S. Tezcan, *Süheyl ü Nev-bahâr Üzerine Notlar* (TDA 6, Simurg, Ankara 1994) adlı sözlüksel çalışmada, söz konusu Eski Anadolu Türkçesi metninin C. Dilçin yayınına esas almış, metin onarımı yaparken pek çok kelimenin kökeniyle ilgili yeni açıklamalar getirmiştir. Ele alınmış olan sözcüklerle ilgili bir dizin bulunmuyor.

S. Stachowski, *Historisches Wörterbuch der Bildungen auf -cı/-ıcı im Osmanisch-Türkischen* ("Osmanlı Türkçesinde -cı/-ıcı Ekli Kelimelerin Tarihsel Sözlüğü", Ed. S. Stachowski, *Studia Turcologica Cracoviensia* 2, Krakow 1996) adlı çalışmada, 13.-20. yüzyıllar arasında (20. yüzyıl dahil) -cı/-ıcı ekleriyle eylemlen ve isimden türemiş 1499 kelimenin yapısını incelemiştir. Stachowski'nin kullanmış olduğu ana kaynak *Tarama Sözlüğü*'dür.

Benzer bir çalışma Ewa Siemienieć-Gołaś'ın, XVII. yüzyıla ait kaynakları kullanarak, eylemden türemiş 1932 yapıyı incelemiş olduğu *The Formation of Substantives in XVIIth Century Ottoman-Turkish* (17. Yüzyılda Osmanlı Türkçesinde Ad Yapımı) adlı eserdir (Ed. S. Stachowski, *Studia Turcologica Cracoviensia* 3, Krakow 1997). Çalışmanın sonunda bir dizin bulunuyor.

R. Dankoff'un, *An Evliya Çelebi Glossary* (Cambridge 1991) adlı sözlüğünü katkılarla ve *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü* (TDA 37, İstanbul 2004) adıyla Türkçeye çevirmiş olan S. Tezcan'ın bu yayını için Dankoff, çeviriye yazmış olduğu önsözde, kendi kitabının çevirisi sayılamayacak kadar farklı olduğunu belirtmektedir.

Seyahatname'deki *eskicil*, *yöresel*, *yabancı kelimeler* ve *deyimlerin* kökenleriyle ve kaynaklarıyla ilgili zengin bilgiler içeren bu sözlüğün sonunda standart Türkçe ve ağızlar yanında diğer dillere ait örnekler ve kelime listeleri de bulunuyor.

Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar (YKY, İstanbul 2001), S. Tezcan'ın H. Boeschoten'la birlikte yayımlanmış olduğu *Dede Korkut Oğuznameleri* (YKY, İstanbul 2001) metnine dayalı onarım ve sözcük açıklamalarını içeriyor. Sonda, açıklaması yapılmış sözcük, deyim ve atasözlerine ait bir dizin bulunuyor.

C. Sözlük Niteliğinde Olmayan Kökenbilimsel Çalışmalar

Kitaplarında ve makalelerinde çok sayıda kökenbilim incelemesine yer vermiş olan T. Tekin'in, 2003-2005 yılları arasında üç cilt olarak yayımlanmış olan 151 makalesinde (*Makaleler 1*, Grafiker Yay., Ankara 2003; *Makaleler 2*, Öncü Ki-

tap, Ankara 2004; *Makaleler 3*, Grafiker Yay., Ankara 2005) incelenmiş olan sözcük sayısı bir kökenbilim sözlüğü oluşturacak düzeydedir. Ancak bu derlemenin dizini henüz yayımlanmamıştır.

Yine T. Tekin'in *Tuna Bulgarları ve Dilleri* (TDK 1987), *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası* (TDK 1988), *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler* (Simurg, Ankara 1995) ve *Türkoloji Eleştirileri* (genişletilmiş ikinci baskı: Simurg, Ankara 1997; ilk baskı 1994, Doruk Yay., Ankara) adlı çalışmaları da yine kökenbilim alanında çalışanlar için vazgeçilemez kaynak niteliğindedirler.

Eserlerinde kökenbilim incelemelerine çokça rastlanan araştırmacılardan biri olan Ş. Tekin'in *İştikakçının Köşesi*, *Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler* (Simurg, İstanbul 2001) adlı kitabında, yazarın değişik zamanlarda *Tarih ve Toplum* dergisinde yayımlanmış on beş yazısı bir araya getirilmiştir. Çok sayıda sözcüğün kökenbilim incelemesinin yer aldığı çalışmanın sonunda bu kelimeleri ve özel adları içeren bir dizin bulunuyor.

Dede Korkut hikayelerinin Dresden ve Vatikan nüshalarının yeni okuma denemeleri de bu bölümde değerlendirilebilir. O. F. Sertkaya, Dresden nüshasının giriş bölümünün yazıçevrimi ile birlikte 73 kelime ve şekille ilgili açıklamaya yer verdiği *Dede Korkut Kitabı*, *Dresden Nüshasının "Giriş" Bölümü* (Ötüken, İstanbul 2006) adlı kitabının başına bu kelime ve şekilleri sıraladığı bir de dizin eklemiştir (s. 27-29). Mustafa S. Kaçalın de Vatikan nüshasını *Dedem Korkut'un Kazan bey Oğuz-namesi: Hikayet-i Oğuz-name-i Kazan Beg ve Gayri* (Kitabevi Yay., İstanbul 2006) adıyla yayımlamış, kendi okuma denemesinden sonra gerekli gördüğü sözcüklerle ilgili zengin köken açıklamalarına yer vermiştir.

Ç. (Türkçeye ve Türkçeden) Alıntı Sözlükleri

Bir dilin öz kelimeleri kadar aldığı ve verdiği kelimelerdeki ses, biçim ve anlam değişimleri de kökenbilim çalışmalarının vazgeçilmez kaynakları arasındadır. Alıcı ve verici bir dil olarak Türkçenin durumunu izleyebildiğimiz alıntı sözlüklerine 19. yüzyılın sonundan itibaren rastlamak mümkündür.

Osmanlıcadaki Yunanca ve İtalyanca kelimeler için erken tarihli bir çalışma olarak G. Meyer'in, *Türkische Studien I. Die griechischen und romanischen Bestandteile im Wortschatze des Osmanisch-Türkischen* (Sitzungsberichte der K. Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Classe CXXVIII. Wien 1893) adlı sözlüğü örnek verilebilir.

Yine Osmanlıcadaki gemicilik ve denizcilik terimlerini ele alan bir diğer kökenbilimsel sözlük Henry ve Renée Kahane-A. Tietze'nin *The Lingua Franca in the Levant. Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin* (Urbana 1958) adlı sözlüğüdür.

A. Tietze'nin Anadolu ağızlarındaki Rumca, Slavca, Arapça ve Farsça alıntılara ilişkin yazılarda *Wörterbuch der griechischen, slavischen, arabischen und per-*

sischen Lehnwörter im anatolischen Türkisch (TDA 26, İst. 1999) adıyla bir araya getirilmiştir.

Osmanlıcadaki Arapça kelimeler için S. Stachowski'nin *Studien über die arabischen Lehnwörter im Osmanischen-Türkischen* (Polska Akademia Nauk-Oddział w Krakowie, I: A-I, 1975; III: N-T, 1981, IV: U-Z, 1986), Farsça kelimeler için de yine aynı araştırmacının *Osmanlı Türkçesinde Yeni Farsça Alıntılar Sözlüğü* (*Wörterbuch der neupersischen Lehnwörter im Osmanisch-Türkischen*, Simurg, İstanbul 1998) adlı çalışmalarından söz edilebilir.

Stachowski'nin Farsça alıntılarla ilgili olan sözlüğü, *Folia Orientalia*'nın 1972-1979 yılları arasında (XIV.-XX. sayılar) yayımlanmış olan toplam yedi makalesinde bulunan söz varlığına dayanıyor. Yazar 700'e yakın Farsça kelimenin 3250 kadar yanbiçim ve türevlerini belirleyerek asıl biçimlerini vermiştir. İlk kez Türkçe yayında yer alan dizin ise hem madde başlarını hem türevlerini içeriyor.

Çağdaş Türkçedeki Ermenice söz varlığı son yıllarda üç önemli yayına konu olmuştur. Ermenice kelimelerin en yoğun olarak bulunduğu Hemşin ve Çamlıhemşin yöresindeki Ermenice ödünç kelimeleri U. Bläsing önce 1992'de *Armenisches Lehngut im Türkeitürkischen am Beispiel von Hemşin* (Amsterdam), daha sonra ise 1995'te *Armenisch-Türkisch: Etymologische Betrachtungen ausgehend von Materialien aus dem Hemşingebiet* (Amsterdam) adlı kitaplarında incelemiştir.

Hem standart Türkçede hem de Anadolu ağızlarında bulunan Ermenice alıntılar da R. Dankoff tarafından *Armenian Loanwords in Turkish* (Wiesbaden 1995) adlı çalışmada toplanmıştır.

Türkiye Türkçesi dışındaki Türk dilleri için de benzer yayınlara rastlanabilir. B. Scherner'in Çuvaşcadaki Arapça ve Farsça sözcükleri ele aldığı *Arabische und Neupersische Lehnwörter im Tschuwassischen* (Wiesbaden 1977) ve V. İ. Rasadin'in Sibirya bölgesindeki Türk dillerinde bulunan Moğolca, Buryat Moğolcası alıntı sözcükleri incelediği *Mongolo-buryatskiye zaimstvovaniya v sibirskix tyurkskix yazıkax* (Akademiya Nauk, SSSR, Moskva 1980) adlı çalışmalar buna örnek olarak verilebilir. Her iki sözlüğün sonunda da Türkçe olan ve olmayan dillere ait ayrı ayrı dizinler bulunuyor.

Farklı Türk dil ve diyalektlerinden başka dillere geçen kelimelerle ilgili sözlükler ise ağırlıklı olarak Ural grubu diller için hazırlanmıştır. Bir bölümü şöyle sıralanabilir:

H. Paasonen, *Die türkischen Lehnwörter im Mordwinischen*, JSFOu XV, 1, 1897.

Z. Gombocz, *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*, MSFOu XXX, Helsinki 1912.

M. Räsänen, *Die tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen*, MSFOu L, Helsinki 1923.

A. Joki, *Die Lehnwörter des Sajansamoyedischen*, MSFOu 103, Helsinki 1952.

Ural dilleri dışından örnek vermek gerekirse G. Doerfer'in Farsçadaki Türkçe ve Moğolca alıntıları ele aldığı *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I-4* (1963-1975, Wiesbaden: Franz Steiner verlag) ve S. Stachowski'nin bir Sırp diyalektindeki Türkçe alıntıları incelediği *Türkische Lehnwörter im serbischen Dialekt von Piro*t (Uniwersytet Jagielloński Kraków 1992) adlı çalışmalarından söz edilebilir.

D. Tek Bir Dil İçin Hazırlanmış Kökenbilim Sözlükleri

Tarihi metinlerin ve ön çalışmaların eksik oluşu nedeniyle Türk dillerinin çoğu için gerçek anlamda kökenbilim sözlükleri oluşturmak –en azından şimdilik– mümkün görünmese de kimi diller için epeyce yol alındığı söylenebilir. Yakın zamanlarda S. Stachowski ve S. Kałużyński'nin çalışmalarıyla öne çıkan Yakutça, bu şanslı Türk dillerinden biridir.

M. Stachowski, önce, 1993'te Yakutçanın bir lehçesi olan Dolgancanın temel söz varlığını yapısal inceleme ile birlikte ele almış olduğu *Dolganischer Wortschatz*'ı (Uniwersytet Jagielloński, Kraków), daha sonra da yeni malzemeler içeren *Supplementband*'ı yayımlamıştır (1998).

Yine Stachowski'nin 1995'te yayımladığı *Studien zum Wortschatz der jakutischen Übersetzung des neuen Testaments* (Kraków) adlı kitabı da, 1898 yılında yapılmış bir Yakutça İncil çevirisinin söz varlığını ele alan kökenbilimsel bir çalışmadır.

Yakutça İncil çevirisiyle aynı yıl yayımlanmış bir başka kökenbilimsel çalışma da S. Kałużyński'nin *Iacutica*'sıdır (Prace jakutoznawcze, Warszawa 1995). Kałużyński'nin 1961'de yayımlanmış olan *Mongolische Elemente in der jakutischen Sprache* (Warszawa) adlı kitabı ile *Rocznik Orientalistyczny* dergisinde yayımlanmış olan "Etimoloğiceskiye issledovaniya po yakutskomu yazıku. Dvuslojniye osnovı" (I-VII, 40-45, 1978-1985) adlı makalelerinin bir araya getirilmesiyle ortaya çıkan *Iacutica*'da Yakutça kelimelerin köken incelemeleri ve bir Yakutça dizin bulunuyor.

Bir diğer kökenbilim sözlüğü de Türk dünyasının batı ucundaki Çuvaşça için erken bir tarihte V. G. Yegorov tarafından hazırlanmıştır: *Etimoloğiceskiy slovar' çuvaşskogo yazıka*, (Çeboksarı 1964). H. Eren'in, *TDAYB 1972*'de sözlükle ilgili ayrıntılı bir tanıtması bulunmaktadır (1989).

En çok işlenmiş Türk dili olarak Türkiye Türkçesinin kökenbilim sözlüğünün şimdiye kadar yazılabilmiş olması beklense de, A. Tietze tarafından uzun süredir hazırlanmakta olan *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*'nın 2002'de

yayınlanmış olan ilk cildi dışında (Simurg, İstanbul-Wien) bilimsel bir yayından söz edilemez. Bedros Keresteciyan'ın, daha çok Türkçedeki yabancı sözcükleri ve özellikle de Yunanca olanları ele almış olduğu *Matériaux pour un dictionnaire étymologique de la langue turque* (Londres 1912) adlı sözlüğünün, Vámbéry sözlüğü gibi ancak tarihi bir değeri vardır.

Tietze'nin sözlüğü Türkiye Türkçesinin bütün söz varlığını içermiyor. Yazar yapı ve anlam olarak açıklanmasını gerekli gördüğü kelimeleri ele almıştır. Alıntı kelimeler arasında Arapça, Farsça, Rumca ve Ermenice olanların çokluğu dikkat çeker. Aynı kökten gelen biçimler aynı madde altında verilmiştir. Kelimenin ilk önce en eski kullanım biçimi gösterildiği için standart Türkçe biçim çoğu zaman varyantlar dizisinin en sonunda bulunuyor. Varsa, kelimenin Eski Türkçe biçimi verilmiş, daha geriye gidilmemiştir. Bu nedenle tam bir kökenbilimsel sözlük sayılamaz. H. Eren yazmış olduğu ayrıntılı tanıtımda (2005), etimolojinin tam da Eski Türkçe biçimlerin açıklanması olduğunu ve sözlüğün bu açıdan sığ kaldığını belirtmiştir. Yazar kökünü belirleyemediği kelimeleri çift soru işareti ile göstermiştir.

Sözlüğün baş tarafında (yazar Ön İzahat'ta yanlışlıkla "cildin sonunda" diyor!), kimi maddelerin sonunda bulunan ve yazarın *Toplu Bakış Maddeleri* dediği, birden fazla kelimeyi ilgilendiren açıklama notlarına ilişkin *Maddelere Göre* ve *Takılara Göre* adlı iki dizin bulunmaktadır.

Tietze'nin, sözlüğünün A-E maddelerini içeren ilk cildinin yayınından hemen sonra ölümü nedeniyle diğer ciltlerin nasıl ve ne zaman yayımlanacağı bilinmiyor.

Türkiye Türkçesinin tarihsel sözlüğü alanında, başlangıcı 1970'lere uzanan ve Türk Dil Kurumu tarafından sürdürülmekte olan *Türkiye Türkçesinin Tarihsel Sözlüğü* projesi, İ. Parlatır tarafından "Türkiye Türkçesinin Tarihsel Sözlüğü Çalışmaları" adlı bir yazıda tanıtılmıştır (1998).

1970'li yıllarda planlandığı halde, 1983 yılında Türk Dil Kurumu'nda meydana gelen değişiklik nedeniyle ara verilen proje çalışmaları, 1993'ten itibaren yeniden başlamıştır. Sözlük *Türkiye Türkçesinin* tarihsel sözlüğü olacağı için Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlıca ve çağdaş Türkiye Türkçesi malzemeleri ile sınırlandırılmıştır. XIII. yüzyıldan itibaren her alana ait eserlerin tek tek fişlenmesi ile hazırlanmakta olan sözlük şu amaçları gerçekleştirmeyi hedefliyor: Sözcükler ilk nerede, ne zaman, hangi anlamda ve biçimde ortaya çıkmıştır; süreç içinde nasıl bir ses ve anlam gelişmesi göstermiştir; hangi dönemde kullanımdan düşmeye başlamış ve tümüyle düşmüştür; dönemlerin söz varlıklarının sayısı nedir?

Bu bölümde son olarak Kazakça için hazırlanmış *Kazak tilinin kışkaşa etimologiyalıq sözdiği* (Almatı 1966) adlı yayından söz edilebilir.

E. Başka Dillere Ait Kökenbilim Sözlükleri

Türkçenin ilişkide bulunduğu bulunduğu diller için hazırlanmış kökenbilim sözlüklerinin de, Türkçe sözlerin araştırılmasında son derece önemli oldukları açıktır. Türk dillerinde korunmamış kimi Türkçe sözcükler, ilişkide bulunulmuş dillerde yaşıyor olabileceği gibi, bu diller Türk dillerinde yaşayan bir sözcüğün daha eskicil bir biçimini de koruyor olabileceklerinden, Türkçenin ses ve biçimbilgisi tarihi için önemli ip uçları sunabilirler. Bu tip sözlüklerden biri G. Meyer'in, Arnavutça için hazırlanmış olduğu *Etymologisches Wörterbuch der Albanischen Sprache*'dir (Strassburg 1891). Sözlükte yer alan 5140 maddeden 1180'i Türkçe ile ilgilidir.

Bir diğer sözlük, pek çok Türkçe alıntı içeren Rusçanın kökenbilim sözlüğüdür. M. Vasmer tarafından hazırlanmış olan sözlük Almanca ve Rusça olarak yayımlanmıştır: *Russisches etymologisches Wörterbuch*, I-III, Heidelberg 1950-1958; M. Fasmer, *Etymologičeskij slovar' russkogo yazıka*, I, II 1986, III, IV 1987, Moskva.

Türkçenin yazılı metinlerinin bulunmadığı dönemlerden başlayarak, Bulgarca-Çuvaşça, Kıpçakça ve Osmanlıca gibi farklı Türkçe katmanlarından alıntı yapan Macarcanın kökenbilim sözlüğü, Türkçe araştırmaları için vazgeçilemez kaynaklardan biridir. Önce Macarca olarak hazırlanmış olan bu sözlük daha sonra Almancaya çevrilmiştir: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, I-II, Budapest 1992, III Register 1997.

F. Diğer

Bir dil, dönem veya eser üzerinde hazırlanmış konulu sözlükler ve ağız sözlükleri de kökenbilim çalışmaları için kaynak olabilirler. I. Hauenschild'in *Babur-name*'deki bitki ve hayvan isimleriyle ilgili geniş açıklamalar getirdiği *Botanica und Zoologica im Babur-name* (*Turcologica* 66, Wiesbaden 2006) ile Kudret Emiroğlu'nun baş tarafında kısa bir gramer bulunan *Trabzon-Maçka Etimoloji Sözlüğü* (Ankara 1989) bu tip çalışmalara örnek olarak verilebilir.

Kökenbilim çalışmaları için farklı bir kaynak da 1996'dan beri yayımlanan ve 2005'te 10. sayısı çıkmış bulunan *Studia Etymologica Cracoviensia*'dır (Ed. M. Stachowski, Kraków). Türk dilleriyle ilgili köken çalışmalarına özel bir yer veren bu derginin 2. ve 3. sayılarında M. Stachowski'nin hazırlanmış olduğu "A Current Bibliography of Turkic Etymologies" adlı bir toplu liste bulunmaktadır. İkinci sayıda yer alan listede 1994-95, üçüncü sayıda yer alan listede de 1996-97 yıllarında kökeni araştırılmış olan sözcükler sıralanmıştır.

Kaynakça

- Demir, Nurettin (2003), "Etimoloji", *Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü*, C. 2. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, s. 413-416.
- Doerfer, Gerhard (1984), "Türkçenin İdeal Bir Etimolojik Sözlüğünün Nasıl Olması Gerektiği Hakkında Düşünceler" [= "Gedanken zur Gestaltung eines idealen Türkischen Etymologischen Wörterbuchs, *OLZ*, LXVI 9/10 (1971): 437-454. sütunlar], *Türk Dili* 392-93: 366-374.
- Eren, Hasan (1989), "Çuvaş Dilinin *Etymologique* Sözlüğü", *TDAYB* 1972: 241-265.
- . (2005), "Yeni Bir Etimolojik Sözlük", *Türk Dili* 637: 15-33.
- . (2006), "Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğüne Yeni Katkılar", *TDAYB* 2002/I: 107-159.
- Ölmez, Mehmet (1998), "Etimoloji Sözlükleri", *Kebikeç* 6: 175-184.
- Parlatır, İsmail (1998), "Türkiye Türkçesinin Tarihsel Sözlüğü Çalışmaları", *Türk Dili* 557: 387-399.
- Tekin, Talât (1976), "E. V. Sevortyan, *Etimologičeskiy slovar' tyurkskix yazıkov* (Obşçe-tyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na glasniye), 767 s., Moskova 1974 (Akademiya Nauk SSSR, Institut Yazıkoznaniya, İzdatel'stvo "Nauka"), *TDAYB*: 275-285.